

Comenius tanítása

Mindazok, akik számára nem kö-zömbös az emberi haladás és a nép-nevelés ügye, halálának 300. évfordu-lóján világszerte az újkori pedagógiai gondolkodás kimagasló személyisé-gére, a haladó eszméiben ma is élő és ható Comeniusra emlékeztek.

Comenius 1592-ben született Mor-vaországban. Ma még nem zárult le a vita azzal kapcsolatban, hogy Kom-na, Nivnice vagy Uherský Brod vall-hatja-e szülőttjének. Az utóbbi évek Comenius-kutatásai érdekes adattal gazdagították származásával kapcso-latos ismereteinket. Dr. Antonin Škarka professzor a lengyelországi Lesnóban egy eredeti, Comeniestől származó dedikációt talált, amely cseh nyelven a következő szöveget tartal-mazza: „Kedves anyámnak, hazám-nak, a morva földnek, egy az ő hű-séges fiai közül... az apja után Ko-menskinék [komnainak] nevezett, nivnicei Jan Amos Szeges.“

Az erdélyi Szeges család, amelynek leszármazottja Comenius, a Dózsa-felkelés után sok más magyar családdal együtt telepedett meg Morvaországban. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Comenius — élet-művét tekintve — az egész emberiségé: sohasem lankadt az az igyeke-zete, hogy minden erejét „az emberi dolgok megjavítására“ fordítsa. Erről a törekvéséről beszél egy az emberi nemhez intézett külön műve is, a *De rerum humanarum emendatione...*, amelyben a népek közötti megbéké-lés és megértés ma is időszerű problémáját állítja vizsgálódásainak közép-pontjába.

Hosszú és hányatott élete, üldöztetései során sok országban megfor-dult s ezek mindegyikében jelentős tevékenységet fejtett ki az oktatás-ügy fejlesztése terén. Hazájában és Lengyelországban, Angliában és Svéd-országban, Oroszországban és a magyarországi Sárospatakon, ahol négy évet töltött és világhírűvé vált *Orbis Sensualium Pictus* című tankönyvét írta, az ifjúság oktatásával és nevelésével törekedett a társadalmi-emberi viszonyok megjavítására. A harmincéves háború vérzivataros, erőszakkal és üldöztetéssel terhes idején olyan világról álmodozott, amelyben jel-

szóvá válik: „Omnia sponte fluant, absit violentia rebus“ — minden folyjon a maga rendjén, a dolgok maradjanak mentesek az erőszaktól!

Comenius a maga filozófiai, társadalmi, politikai és pedagógiai nézeteit a hűbéri viszonyok válságának s az új, korai polgári társadalmi viszonyok kibontakozásának idején fogalmazta meg. A nagy társadalmi ellentétekkel telített korszak természetesen az ő gondolkodására is hatott. E hatással magyarázható nagyrészt az az ellentmondásosság, amely elméleti tevékenységét jellemzi. Bár erőteljesen befolyásolja a feudalizmus eszmeköre, azokat az erőket keresi társadalomban és gondolkodásban egyaránt, amelyek a haladás, fejlődés irányába mutatnak, amelyek igazságosabb, ésszerűbb jövőt készíthetnek elő. A vallásos szemléletű teológus küzd a skolasztikus, dogmatikus szemlélet ellen, s a gyakran ábrándokba, utópikus világmegváltó elképzelésekbe menekülő gondolkodó nagy gyakorlati érzékkel dolgozza ki haladó szellemű iskolapolitikáját, olyan oktatást, amely századokra határozza meg a didaktika további fejlődését. Alapjában idealista szemléletmódjának korlátait szenzualista-materialista elemek tágítják, realizisztikusabb világszemlélet kidolgozásának lehetőségeit nyújtva; a materialista elemek szinte lemérhető módon teszik termékenyebbé, lendületesebbé, átfogóbbá gondolkodását.

Egy felbomló s egy kialakuló társadalmi rend határmezsgyéjén állva nem juthatott el a régi társadalmi rend s az arra jellemző gondolkodásmód egyértelmű, ellentmondásmentes tagadásához és mégis: művei és gyakorlati pedagógiai tevékenysége a hűbériséget és a feudális ideológia haladásellenes nézeteit, intézményeit bomlasztották és ingatták meg, messze túlmutatva a hűbéri és bizonyos tekintetben a polgári társadalmi rend korlátaiban is.

Comenius társadalmi-politikai, filozófiai és pedagógiai nézeteinek kialakulására a kor demokratikus szektás mozgalmi, a reneszánsz eszmeköre és a baconi empirizmus is jelentős módon hatottak.

Mind származása és osztályélménye, mind pedig a Cseh Testvérek szektájához való tartozása és minden bizonnyal a családjában és környezetében a Dózsa-felkeléssel kapcsolatos emlékek és hagyományok vitték a haladó gondolkodás és a társadalom demokratikus átalakítása igenlésének irányába. A Cseh Testvérek szektájából — amelyben tovább éltek a huszita és táborita mozgalom törekvései — nemcsak a vallásosságot, hanem az egyszerű nép szeretetét, az egyházi és világi arisztokráciával szemben álló, negatív viszonyulást, a társadalmi egyenlőtlenség megszüntetésére irányuló törekvést, az általános oktatás eszméjét, a munkára nevelés és anyanyelvi oktatás, valamint az iskoláskor előtti nevelés gondolatát hozta magával.

A comeniusi embereszményben és pedagógiai gondolkodásban a reneszánsz körvonalazta haladó irány új elemekkel gazdagodva él tovább. Comenius embere vallásos ugyan, de már nem a középkori értelemben vett vallásosság jellemzi: nem a magát sanyargató, a „siralom völgyében“ élő, a földi életet megvető ember, hanem a természetben uralkodásra hivatott „legfölségesebb eszes lény, aki mindent megismerhet“ és rendeltetéséhez képest „saját hasznára fordíthat“. Az élet és természet szeretete, a természet szerint való élés, a természetnek megfelelő nevelés, az ember szellemi erőibe vetett hit, az optimizmus jellemzi pedagógiai és emberfelfogását. Az embert csodálatos mikrokozmosznak tekinti, aki ér-

telmi képességeinél fogva „több, mint a világ“. Az ember a természet központja, s ha tudatosan és bölcsen rábízta magát a természet vezetésére, megismeri azt, szabadon élhet az általa nyújtott előnyökkel és mindent elérhet: az egész természetet földi boldogsága elérésének szolgálatába állíthatja. A földi boldogság elérésének comeniusi igénye — annak ellenére, hogy felfogásában végső soron mind a nevelés végső célja, mind pedig az emberi lét értelme túlmutat a földi életen — egy olyan új ember- és világszemléletet tétel fel, amely tagadja a középkori embereszményt, a kizárólag a túlvilági élet felé való irányulást, a boldogságnak a síron túli életben való keresését.

Comenius számtalan írásából kitűnik, hogy Bacon filozófiáját nagyra értékelte. Magáévá tette a szenzualizmusnak azt az ismert tételét, amely szerint semmi sincs az értelemben, ami előzőleg ne lett volna az érzékekben, s egész didaktikáját — ha nem is ellentmondásmentesen — erre a tételre építette. A megismerés legfontosabb módszerének az indukciót tartotta, amely lehetővé teszi a természet és a művészetek (emberi tevékenységek) maradéktalan megismerését. Felfogása szerint azonban az indukció a megismerés egész területén nem alkalmazható, hiszen például „Isten“ megismerése tapasztalati úton lehetetlen. Ami azonban a pedagógiai gondolkodás fejlődése szempontjából fontos: Comenius mind tan-könyveit, mind pedig általában egész pedagógiai tevékenységét a szenzualista megalapozású szemléltetésre építette, tanítványait a való világ jelenségeinek, tárgyainak, ezek összefüggéseinek megismerésére buzdította. Hitt a valóság megismerhetőségében, s határozottan vallotta: az emberi értelem képes megismerni a világot, feltárhatja ennek törvényszerűségeit.

Érdekes az elmélet és gyakorlat viszonyára vonatkozó megjegyzése is, amely szerint a gyakorlat „meg tudja látni azt, ami elkerüli az elmélet szeméit“.

Az eddigiek alapján is nyilvánvaló: Comenius annak a *pedagógiai optimizmus*nak a talaján állt, amely az ember állandó tökéletesedését vallotta. Eszerint a nevelés és oktatás, az iskola az emberek tudatának átalakítása révén képes olyan társadalmat létrehozni, amelyben megszűnik a gazdasági és műveltségbeli egyenlőtlenség, a kizsákmányolás, háborúk és a népek elnyomása. Haladó és ugyanakkor utópikus elképzelés ez, természetesen azonban, hogy Comenius abban a korban, amelyben élt, nem is fedhette fel azokat az erőket, amelyek képesek egy igazságosabb társadalmat létrehozni. A nevelés erejébe, az ember tökéletesedésébe vetett szilárd hite azzal a demokratikus követeléssel párosult, hogy minden embernek, függetlenül származásától, nemzetiségétől, vallásától és nemétől, joga van a fejlődéshez, szellemi erőinek szabad kiteljesítéséhez.

Igy jut el az általános népoktatás megvalósításának követeléséig. „Az egész társadalomnak érdeke..., hogy iskolát emeljenek az ifjúság együttes nevelésére, az emberek minden rendezett közösségében (nevezék azt városnak, községnek vagy falunak).“ Érdeke azért, mert az emberek csakis nevelés által válhatnak igazán emberré, s csak a képzett ember válik alkalmassá a társadalom fejlődésének előmozdítására. A fejlőd-

désre, tökéletesedésre való képesség nemcsak a társadalom kiválasztottjainak sajátja: „minden ember alkalmasnak születik arra, hogy tudományos ismeretekre tegyen szert... Oly mérhetetlen befogadóképességű az emberi értelem, hogy feneketlen mélység gyanánt tűnik fel a megismerés terén.“ Ezért az emberi személyiség fejlődésében a nevelésnek és oktatásnak vezető szerepe van.

A nevelés gyakorlatával állandó kapcsolatban álló Comenius felismerte, hogy a gyermekek nem születnek egyforma adottságokkal. Éppen ezért „minél nehezkesebb és rosszabb adottságokkal rendelkezik valaki, annál inkább szüksége van segítségre... nem igen lehet találni olyan gyatra agyat, amelynél ne hozna nyilvánvaló javulást a művelés“. Demokratikus, mélyen humanista gondolkodására jellemző, hogy a szellemileg kevésbé értékes gyermekeket sem kívánta kizárni a szervezett oktatásból és nevelésből.

*

Az oktatás tartalmának meghatározásakor Comenius élete végéig delgelgetett pánszofikus terveiből indult ki. Elképzelése az volt, hogy egy általa vezetett nemzetközi tudós társaság egy minden emberi ismeretet magába foglaló enciklopédikus művet alkosson, amely az összes szükséges ismeretek terjesztésével az egész emberiség felemelkedését szolgálná. A *pánszofia* egységes szempontok szerint foglalná össze a rész tudományok eredményeit s lényegében a tudományok tudományává, a mesterségek mesterségévé válna. A pánszofióval kapcsolatos tervezeteiben jelentős az a törekvése, hogy a reális ismereteket és tudományokat a kor igényeinek megfelelően nagyobb súllyal szerepeltesse. Bár ilyen irányú törekvései nem valósulhattak meg, elképzelései a pedagógia, főleg a didaktika terén rendkívül gyümölcsözőknek bizonyultak: pánszofiai elvei áthatották egész rendszerét és tartalmi szempontból tankönyveit is. Mindenkit mindenre, hozzáférhető, érthető módon kell tanítani.

Ebben a vonatkozásban talán elég, ha csak egy tankönyvére hivatkozunk, a már említett *Orbis Pictus*ra, amelyben a tananyag felosztását Comenius pánszofikus elvek alapján valósította meg. A tankönyv elemi fokon, fokozatosan, a gyermeki megismerés sajátosságainak figyelembevételével tárja fel a világmindenség szerkezetét, az élettelen és élő természet tárgyait és jelenségeit, a művészeteket, mesterségeket, egyszóval mindazt, amire az embernek szüksége van, mindazt, ami sokoldalú tudását biztosítja. Külön ki kell emelnünk Comeniusnak azt a megvalósítását, hogy a korabeli iskolákhoz képest lényegesen több reális, természettudományi ismeretet közöl tanítványaival. Ebben a vonatkozásban is kétségkívül a társadalmi fejlődés igényeit juttatta érvényre.

Comenius kereste azt az „egyetemes módszert“, amelynek segítségével „mindenkit mindenre“ gyorsan, kellemesen és alaposan meg lehet tanítani. Ezt az egyetemes módszert a természetből vezette le. Szerinte ugyanis a természet törvényei a legjobbak, legcélszerűbbek. Ha az ember valamennyi tevékenységében — beleértve a pedagógiát is — helyesen és eredményesen akar eljárni, akkor a természet törvényeit kell követnie, ezeket kell utánoznia, mivel az ember, mint a természet része, a természet általános törvényeinek van alávetve. Olyan módszert keres, amely a ter-

mészet, tehát az ember esetében is egyetemes érvényű, amely a természetre, így az emberi természetre is épül.

Comenius a közös törvényszerűségek meglétének filozófiai tételéből vezeti le a „természetszerűség elvét“, amely egész pedagógiai rendszerét áthatja. „Az iskola helyes rendjét a természettől kell kölcsönözni... azt a rendet nem kell máshonnan megszerezni, nem lehet máshonnan kölcsönözni, mint a természet tanításából...“ — állapítja meg. Comenius kétségkívül tévedett akkor, amikor pedagógiai törvényszerűségeket általános természeti törvényekből és folyamatokból vélt lehetőknek levezetni. És, bár a követelményét nem tudta — hiszen lehetetlen is — tudományosan alátámasztani, pedagógiai következtetései mégis helyesek! Nyilván arról van szó, hogy Comenius, aki sohasem szakította meg eleven és alkotó kapcsolatot az iskolai munkával, a maga és a korabeli iskolák haladó tapasztalatát általánosítva szűrte le érvényes pedagógiai következtetéseit, amelyeket ilyenformán tévesen minősített természetből származtatottaknak. De talán sokkal inkább arról van szó: Comenius szükségét érezte annak, hogy a kor szokásához híven tétéleit alátámassza. De míg a középkori pedagógia a maga tétéleit a Szentírás szövegeivel igyekezett alátámasztani, Comenius a bizonyítás új eszközeit kereste, olyan eszközöket és analógiákat, amelyek a kor haladó embere számára nagyobb bizonyító erővel rendelkeztek.

Kétségtelen, a tévedések ellenére figyelemre méltó az a gondolata, hogy az oktatás folyamatának ugyanolyan törvényszerűen megvalósuló folyamatnak kell lennie, mint a természetben lejátszódó folyamatoknak, és az a törekvése, hogy a pedagógiában törvényeket, törvényszerűségeket állapítson meg, olyan igény, amely ma is időszerű.

*

A nyelvi nevelés, a nyelvek oktatásának kérdése nagy súllyal szerepel a comeniusi életműben.

Elöljáróban talán elsősorban azt kell elmondanunk, hogy a nyelv és gondolkodás viszonya kérdésében, mai szemmel nézve is, figyelemre méltó nézeteket vallott. A nyelv ad a gondolatoknak formát. Az emberek nyelv nélkül képtelenek lennének gondolkodni is, hiszen a gondolkodás csak a nyelv közvetítésével, a nyelv segítségével valósulhat meg. A nyelvi képzés tehát — éppen e kölcsönhatás alapján — hatékonyan hozzájárulhat a gondolkodás fejlesztéséhez. Ezért tartja fontos feladatnak, hogy a tanulók „bármit látnak, hallanak, tapintanak, ízlelnek, fejezzék ki beszédben is, hogy a nyelv az értelemmel párhuzamosan fejlődjék és csiszolódjék“.

A latinnak és az anyanyelvnek az oktatásban betöltött szerepét és súlyát illetően már a reneszánsz kori gondolkodók egy része is olyan nézeteket vallott, amelyek az anyanyelv hathatósabb érvényre juttatását tartották szükségesnek. Comenius hozzájuk hasonlóan arra törekedett, hogy az egyoldalú, formalista latin nyelvoktatást háttérbe szorítsa, hogy ezáltal a katolikus egyház művelődési monopóliumán rést üssön és egyúttal annak az igénynek is eleget tegyen, amely a polgári fejlődés e szakaszán már erőteljesen sürgette az ismereteknek a nép körében való fokozottabb elterjesztését.

Természetesen szó sincs arról, hogy Comenius ellensége lett volna a latin nyelvnek (amelyet „a nemzetek közös Mercuriusá“-nak nevezett) vagy a latin nyelv oktatásának. Elsajátítását azonban, a korabeli latin iskolával ellentétben nem célnak, hanem olyan eszköznek tartotta, amelynek segítségével lehetővé válik a tudományos eredmények kicserélése nemzetközi szinten.

Az anyanyelv felkarolására, az anyanyelvi oktatás megszervezésére irányuló törekvése szoros kapcsolatban áll demokratizmusával, hazaszereztetével, politikai nézeteivel. Az anyanyelvi oktatást olyan politikai tényezőnek tartotta, amely a hazája ellen török szándéka ellenére megőrzi népe nyelvét és nyelvi közösségét. Felismerte azt, hogy „a nemzet azon emberek közössége, akik... egy nyelven beszélnek“. Politikai megfontolásból indult ki akkor is, amikor a cseh néphez a következő szavakkal fordult: „Rád hagyom, ó, haza, Rád és fiaidra annak a gondját, hogy szeretett és édes anyanyelvünket ápoljátok és nemesítétek.“

Ugyancsak a népi, anyanyelvi kultúra és oktatás fejlesztése mellett érvel a lelki tehetségek műveléséről írt művében: „magyarok, morvák, csehek, lengyelek és szlovének!... meddig fogunk szomjazni mások iskolái, könyvei és tehetségei után, meddig akarjuk csak velük kielégíteni éhségünket és szomjunkat? Vagy, mint az épkezláb koldusok, örökké csak más népektől fogjuk elkéregetni műveiket, könyveiket, jegyzetfüzeteket?“ A latin nyelv és az anyanyelv viszonyulásának kérdésére érdekes fényt vet egyik levele, amelyben a következőket olvashatjuk: „nem volt más kívánságom, csak az, hogy népemnek az ő nyelvén írt könyvekkel hasznára legyenek és ez a kívánságom most, ötven esztendő elteltével sem szűnt meg, csak a körülmények kényszerítettek más utakra“. Comenius itt nyilván arra utal, hogy műveinek nagy részét kényszerűségből írta latin nyelven. De bár az általa kidolgozott iskolarendszerben a latin iskola részletes tantervét is nyújtotta, sohasem tévesztette szem elől a népiskola, az anyanyelvi iskola nagy fontosságát.

Az anyanyelvi iskola típusát Comenius az összes 6—12 éves fiúknak és leányoknak szánta. Vitába szállt Alstediuszal, aki úgy látta célszerűnek, hogy ebbe az iskolatípusba csak a fizikai munkára készülő gyermekek járjanak, s a tudós pályákra készülők a családban kapott megfelelő előkészítés után egyenesen a latin iskolát látogassák. A rendi nevelés szempontját elvetve Comenius kijelenti, hogy a gyermekeket „nem szabad olyan korán megkülönböztetni egymástól“, hogy az összes gyermekeket egyforma „minden emberi dologra kiterjedő“ oktatásban kell részesíteni. Különbösen is „elsietett dolognak látszik — jelenti ki —, ha már a hatodik életév körül meg akarjuk állapítani, hogy ki milyen hivatásra, tudományra vagy mesterségre alkalmas; ekkor ugyanis még nem tűnnek fel eléggé az értelmi képességek és a lelki hajlamok“.

Feltétlenül célszerű, ha a gyermek az anyanyelvét tökéletesen elsajátítja, mielőtt a latin iskolába kerülne, mert „ha valakit idegen nyelvre akarnánk tanítani, mielőtt az anyanyelvet teljesen elsajátította volna, éppúgy járunk el, mintha a fiút lovagolni tanítanók, mielőtt még járnai tudna“. Valóban, az anyanyelv és az anyanyelven közölt ismeretek alapján lehet csak megfelelő további nyelvi és tárgyi műveltségre szert tenni. Egyet kell értenünk Comeniusszal abban is, hogy a dolgok lényegének megismerése anyanyelven történhet a legeredményesebben, s hogy az ily

módon megvalósult megismerés a gondolkodás fejlesztéséhez is hozzájárul. A sokszor tökéletesen meg nem értett más nyelvű szavak és kifejezések („nyelvi burok“, „nyelvi köntös“), fogalmak és általánosítások nem párosulnak a tárgyak és jelenségek lényegének, jelentésének ismeretével, s így nem alakulhat ki közöttük a szükséges funkcionális kapcsolat, az adekvát „jelentés“.

Comenius a nyelvtanítás általános módszertanát is kidolgozta. Általános módszere, mint ezt hangsúlyozta, nem csupán a latin nyelvre vonatkozik, hanem lehetővé teszi azt, „hogyminden nemzet ezzel arányosan művelje anyanyelvét, amely utat nem szabad összezavarnunk azzal, hogy az anyanyelv egész művelésén mintegy önként átugorjunk“. Ez az általános módszer „bevallja, hogy nem tudja latinra megtanítani azt, aki nem ismeri anyanyelvét“. Előfeltétel tehát a latin iskola típusában is az anyanyelv tökéletes ismerete, az összes tudományok ismereteinek anyanyelven történt olyan elsajátítása, amely a tananyagot a „gondolkodás, kéz és a nyelv“ hármasságával összhangban osztotta fel, s így szoktatta a gyermekeket a helyes megismerésre, cselekvésre és beszédre.

Az anyanyelvi ismereteknek tehát nagy a fontossága a latin iskolában is, hiszen az utóbbi az előbbire épül, és helytelen lenne az „ismeretlen ismeretlennel magyarázni“. Nagymértékben megnehezíti a munkát az is, ha a latin nyelv oktatásakor a tanulókkal „idegen ajkú tanító foglalatalkodik, aki nem ismeri a gyermek anyanyelvét“, hiszen az alapvető nyelvi tényeket csak anyanyelvben lehet kellőképpen megmagyarázni. Comenius még tovább megy, amikor szükségesnek tartja, hogy más és más tankönyvet írjanak, az anyanyelv jellegének megfelelő módon a különböző anyanyelvű tanulók számára.

Comeniusnak az anyanyelvi oktatásra vonatkozó nézeteiben sem politikai szűklátókörűséget, sem nyelvi elszigetelődési tendenciát nem lehet kimutatni. Minden nép jogát hirdeti az anyanyelvi oktatás megvalósítására, a más népek nyelvének tiszteletére és szeretetére tanít, és felhívja a figyelmet a szomszéd népek nyelve megismerésének fontosságára is.

*

Amikor ma Comeniusra emlékezünk, nemcsak a nagy nevelő személyiségét elevenítjük fel, hiszen elméleti és gyakorlati tevékenysége nem szorítkozott a pedagógia területére. Sokoldalú érdeklődéssel fordult a szaktudományok, a filozófia, a politika felé. Humanista szellemben küzdött az összes népek jogaiért, a békéért, igazságosabb társadalomért. A népek közötti barátság és megértés megvalósításának harcoként hirdette: „Micsoda meggondolatlan és megvetni valakit csupán azért, mert más helyen született, más az anyanyelve, másképpen vélekedik a dolgokról.“

Comenius fellépése a pedagógiai gondolkodásban egyszersmind új korszak kezdetét jelentette. Mint ahogyan a természettudományok és a filozófia új korát Kopernikus, Kepler, Bacon és Descartes nevéhez kötjük, ugyanúgy teljes joggal kapcsoljuk Comenius nevéhez az újkori pedagógiai gondolkodás jelentkezését. Szembehelyezkedett a középkori pedagógiával, az uralkodó osztály művelődési monopóliumával, és olyan új, szenzualista-empirista alapokra épülő pedagógiai rendszert dolgozott ki, amely a kor tudományosságának színvonalán állva hatékonyan segítette elő egy új társadalmi osztály és társadalmi rend későbbi kibontakozását.